

ОПІР ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ УКРАЇНИ КОМУНІСТИЧНОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933

І. М. Шугальова

національний музей Голодомору-геноциду

shug_im@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

Р. Л. Молдавський

національний музей Голодомору-геноциду

mold1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

Ключові слова: автократичний режим, Голодомор, геноцид, діти, підлітки, спротив, індоктринація.

У статті проаналізовано прецеденти участі дітей та підлітків України у русі опору українців сталінському автократичному режиму напередодні та у роки Голодомору-геноциду. Охарактеризовано підстави залучення дітей до виступів, а також з'ясовано, з яких причин батьки намагалися уникнути участі їх дітей в активних формах спротиву.

Наукова новизна статті. Питання участі дітей у різних формах спротиву спеціально в історіографії не досліджувалося. На основі аналізу історіографічного доробку та наявних архівних й опублікованих джерел (у тому числі усної історичного характеру), ми з'ясували факти участі дітей і підлітків у антикомуністичних виступах впродовж 1930–1932 рр., охарактеризували форми та ступінь залученості дитинства до українського спротиву комуністичному режиму.

Метою даної статті є аналіз контексту та змісту опору дітей і підлітків УСРР політиці комуністичного режиму в роки Голодомору-геноциду. Завданнями статті виступають: аналіз прецедентів участі дітей у селянських виступах, що відбувалися напередодні та у роки Голодомору 1932–1933 рр., та характеристика форм спротиву, в яких були залучені діти.

Висновки. Діти України в напередодні та у роки Голодомору 1932–1933 р. не залишалися індиферентними. Дитинство не було однорідним. Нащадки комуністичного активу, піонери та колишні безпритульні, що виховувалися у комуністичних закладах освіти, пройшовши вишкіл «нової людини» досить часто демонстрували власну лояльність до влади й спотворюючи дійсність, оспівували сталінський терор. Більшість дітей України були із селянських родин. Вони, як могли висловлювали протести ганебним акціям розкуркулення, примусової колективізації, русифікації, що здійснювала комуністична влада. За традицією, що склалася в українському суспільстві, батьки намагалися захистити та забезпечити дітей й прагнули мінімізувати їх участь в антикомуністичних виступах. Проте діти, усвідомлюючи причини поневіряння батьків, все одно приєднувалися та висловлювали власний протест. Форми спротиву були різні: від пасивних, що проявлялося у понівеченні портретів вождів, відмові брати участь в комуністичних мітингах та зібраннях або вступати до лав піонерів, таємному відвідуванні церкви, до активних: написання листів комуністичним очільникам (навіть усвідомлюючи, що критика влади може завершитися арештом), створення стіннівок із віршами критичного на адресу комуністів змісту, приєднання до жіночих волинок. Зауважимо, що чітко розмежувати форми спротиву є достатньо проблематичним, оскільки у збуреному суспільстві звичайне зібрання могло перерости у збройне повстання. Проте обурення політикою комуністів було неспростовним фактом.

З осені 1932 р. участь дітей та підлітків в антиурядових протестах фіксувалася все менше. Це пояснюється посиленням Голодомору й діти, як найуразливіша категорія населення, відчували муки голодної смерті одними з перших. Голодомор 1932–1933 рр. понівечив психіку українських, зруйнував їх національну ідентичність, обумовив індоктринацію українського майбутнього на кілька поколінь.

EXPERIMENT OF CHILDREN AND PEDLITKI IN UKRAINE TO THE COMMUNIST TOTALITARIARY REGIME THAT ROCKED THE HOLDOMORT-GENOCIDE OF 1932–1933

I. M. Shugalyova

National Museum of the Holodomor-genocide

R. L. Moldavskij

National Museum of the Holodomor-genocide

Keywords: autocratic regime, Holodomor, genocide, children, teenagers, resistance, indoctrination.

The article analyzes the precedents of the participation of Ukrainian children and teenagers in the resistance movement of Ukrainians to the Stalinist autocratic regime on the eve and during the Holodomor-genocide. The reasons for the involvement of children in the performances were characterized, and it was also clarified for what reasons parents tried to avoid the participation of their children in active forms of resistance.

Scientific novelty of the article. The issue of children's participation in various forms of resistance was not specifically investigated in historiography. Based on the analysis of the historiographic work and available archival and published sources (including oral history), we found out the facts of the participation of children and teenagers in anti-communist demonstrations during 1930–1932, found out the forms and degree of childhood involvement in the Ukrainian resistance to communism regime

The purpose of this article is to analyze the context and content of the resistance of children and adolescents of the USSR to the policies of the communist regime during the Holodomor-genocide years. The tasks of the article are: analysis of precedents of children's participation in peasant demonstrations that took place on the eve and during the Holodomor of 1932–1933, and a description of the forms of resistance in which children were involved.

Conclusions. Therefore, the children of Ukraine on the eve and during the Holodomor of 1932–1933 did not remain indifferent. Childhood was not uniform. Descendants of communist activity, pioneers and former homeless people who were brought up in communist educational institutions, having passed the education of the «new man» quite often demonstrated their loyalty to the authorities and, distorting reality, glorified Stalin's terror. Most of the children of Ukraine were from peasant families. As they could, they expressed protests against the shameful actions of disarmament, forced collectivization, and Russification carried out by the communist authorities. According to the tradition in Ukrainian society, parents tried to protect and secure their children and tried to minimize their participation in anti-communist demonstrations. However, the children, realizing the reasons for their parents' wandering, still joined and expressed their own protest. The forms of resistance were different: from passive, manifested in the mutilation of portraits of leaders, refusal to participate in communist rallies and gatherings or join the ranks of pioneers, secretly visiting the church, to active: writing letters to communist leaders (even realizing that criticism of the authorities could end in arrest), creating murals with poems critical of the Communists, joining women's bagpipes. It should be noted that it is quite problematic to clearly distinguish the forms of resistance, because in a disturbed society, an ordinary meeting could turn into an armed uprising. However, indignation at the communist policy was an undeniable fact.

Since the autumn of 1932, the participation of children and teenagers in anti-government protests was recorded less and less. This is explained by the strengthening of the Holodomor, and children, as the most vulnerable category of the population, were among the first to feel the pangs of starvation. The Holodomor of 1932–1933 mutilated the psyche of Ukrainians, destroyed their national identity, and conditioned the indoctrination of the Ukrainian future for several generations.

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення в Україну довело всьому світу незламність українців та готовність чинити спротив ворогу, навіть на тимчасово окупованих територіях. Нині відбувається переосмислення оцінок і суджень та актуалізується потреба глибокого вивчення сутності авторитарних режимів та геноцидів ХХ ст., з метою відновлення міжнародного права, формування доказової бази та покарання винних за злочини рашистів в Україні.

Комуністичний тоталітарний режим забрав життя мільйонів українців, спотворив долі десяткам мільйонів дітей, батьки яких потрапили у молох Голодомору 1932–1933 рр. та великого терору 1937 р., модифікував українську ідентичність, на довгі десятиліття майже заглушив український дух спротиву насиллю та несправедливості.

Більшовицька окупація України мала на меті знищення української ідентичності та устремління відродити власну державотворчу традицію. Українці тривалий час чинили опір сталінській політиці терору. Наприкінці 1920-х рр. відбулося понад 4 тис селянських виступів проти насильницької колективізації, надмірних хлібозаготівель та розкуркулення. Форми, характер, соціальний та гендерно-віковий склад учасників спротиву характеризувалися неоднорідністю. Як правило, організаторами та активними учасниками виступів були авторитетні у громаді чоловіки або жінки. Проте, досліджуючи це питання, ми звернули увагу на прецеденти участі дітей і підлітків у виступах проти режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі дітей у різних формах спротиву спеціально в історіографії не досліджувалося. Окремі моменти, висвітлено у роботах Н. Романець та В. Іваненка¹, В. Тилішак², Р. Подкура³. Названі дослідники детально аналізували всі прояви селянського опору комуністичному режиму та політиці хлібозаготівель. Проте, участь дітей, розглядалася побіжно, оскільки історія участі дитинства в антитоталітарному спротиві не була предметом вивчення українських науковців. Ми, у даній статті, на основі аналізу напрацювань українських фахівців та наявних архівних й опублі-

кованих джерел, здійснили спробу проаналізувати прецеденти участі дітей і підлітків у антикомуністичних виступах, з'ясувати форми та ступінь залученості дитинства до українського спротиву.

Метою даної статті є аналіз сутності та контексту опору дітей і підлітків УСРР політиці комуністичного режиму в роки Голодомору-геноциду. **Завданнями статті** виступають: аналіз прецедентів участі дітей у селянських виступах, що відбувалися напередодні та у роки Голодомору 1932–1933 рр., та характеристика форм спротиву, в яких були залучені діти.

Виклад основного матеріалу. Комуністична концепція ювенальної системи передбачала абсолютну відмову від традиційної системи виховання дітей. Цинічно нищилися прадавні норми родинного виховання, культивувалися ідеї «нової людини». Сталінський режим мав на меті формування тоталітарної держави із міцною владою вождя. Громадяни країни рад мали стати слухняними гвинтиками у руках диктатора. З точки зору вікової психології діти становили стратегічний інтерес для більшовицьких функціонерів. Адже свідомість, мислення, світосприйняття малої дитини відкривало потужні можливості для прищеплення більшовицької ідеології. Це стало очевидним одразу після більшовицького перевороту 1917 р., коли стала розгортатися мережа молодіжних об'єднань, трансформованих на початку 1920-х рр. у піонерську та комсомольську організації.

Кремлівський вождь мав остаточну мету – формування так званої радянської людини. Якщо на території РСФРР Сталіну було необхідно лише створити пасивну керовану людську масу, то в УСРР проблема полягала в іншому. Перед творенням «нової людини» необхідно було русифікувати українців, денационалізувати їх та буквально «вирвати» із звичного соціально-культурного середовища. Національні школи, а також заклади зі змішаною мовою викладання фактично були закриті комуністичною владою напередодні Другої світової війни.

Українські діти, навіть народжені в СРСР, у своїй більшості тривалий час не були інтегровані у політично-пропагандистську структуру сталінського режиму. Це пояснюється, на наш погляд, тим, що понад 70 % українського суспільства були селянами, їх діти виховувалися у згідно усталених традицій та норм. Державні заклади виховання не набули особливого поширення, особливо на селі. Наприклад, за даними дослідниці О. Головки, на 1928 р. в УСРР дитячими садками було охоплено лише 0,75 % дітей дошкільного віку⁴. Невпорядкованою була й шкільна освіта,

¹ Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ : Б.в., 2009. 64 с.

² Тилішак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: науково-популярні нариси / Видання друге, виправлене і доповнене. Київ : Смолоскип, 2017. 214 с.

³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

⁴ Головка О. Дошкільні заклади у системі соціального виховання в УСРР (1919–1933). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: філософія, культурологія, соціо-

а голослівні заяви республіканської влади щодо обов'язкового всеобучу часто супроводжувалися непорозуміннями, що мали наслідком недоукомплектованість класів та освітніх закладів загалом. У містах, особливо промислових центрах, ситуація була дещо іншою. Жінки були залучені на виробництві й необхідність віддавати дітей до дошкільних установ ставала на часі. До того ж в українських містах протягом 1920-х рр. існував значний відсоток безпритульних дітей, які вже не були обізнані із традиційним укладом, а жили за законами вулиці. Окрему, досить численну категорію, становили вихованці комуністичних дитячих притулків, колоній, інтернатів. У переважній більшості вони виховувалися у дусі комуністичної пропагандистської теорії «нової людини». Свідок Голодомору в еміграції Ольга Йосипович поділилася власними міркуваннями щодо долі «державних дітей», які перебували у сиротинцях у роки Голодомору та після нього: «Вони [влада – авт.] їх так вишколили цих піонерів, комсомольців. То були цвітлічні оці, ті вишколені діти. Бо вони їх виховували так. Знаєте, як ви маленькому щось кажете, воно те й робить. То були найліпші активісти. Вишколені. Із маленького вони туди прийшли. Їм дали їсти й пити, повдівали. І вишколили їх. Певно, що вони були більше за свою батьківщину й за все, бо вони так виховані були. І вони не знали, чи то Бог є чи нема, бо вони їх не вчили»⁵.

Ментально-психологічний тип «нової людини» остаточно сформувався наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Для неї притаманна низька оцінка значущості людського життя, загальний дух високої мобілізаційної готовності, категоричність, ненависть до людей, яким приклеїли ярлик ворога, всі ці риси поєднувалися із невисоким освітнім рівнем. Штучне утворення під іменем «нова людина» було поширене швидше у великих індустріальних містах, особливо в РСФРР. У селах та невеликих містечках (а більшість населення України становили саме селяни), тяжіння до традиційної системи виховання та освіти у цей час все ще зберігалось. Діти й підлітки, ризикуючи й можливо, навіть не усвідомлюючи цього до кінця, чинили опір комуністичній пропаганді.

Дитячий спротив проявлявся найчастіше у латентних, не очевидних вчинках і діях. Наприклад, на Харківщині, вихованці Курязької дитячої колонії потайки відвідували церкву, що вкрай обурювало

логія. 2012. Вип. 4. С. 35.

⁵ Свідчення Ольги Йосипенко (SW 72), 1918 р.н. с. Гапонівка Сенчанський (тепер Лохвицький) район Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 782 с. С. 100–113.*

місцеве партійне керівництво⁶. У школах, інтернатах та дитячих притулках на периферії, напередодні та у роки Голодомору-геноциду, відзначалася невисока питома вага піонерів, за що постійно дорікали адміністраціям освітніх закладів⁷. Директор Молочанського інтернату для глухонімих дітей (сучасна Запорізька область) у своєму звіті зазначав, що вступ до лав піонерів відбувався вкрай повільними темпами, а діти «вовком дивилися на піонерів». Причини непопулярності комуністичних ідей з помір'я дитинства на українських теренах назвав один з колишніх вихованців дитпритулку, уродженець Київщини, а згодом емігрант Іван Касьяненко 1925 р.н. Він згадував, що потрапив до притулку, після розкуркулення своїх батьків. Там він був не один: «...У дитячих домах зібрали нас дітей... І кожен з нас ніколи не міг змиритися з тим, незалежно який вік, чого ми не могли б так жити з батьками, хоч і бідні. Але з батьками. Уявіть собі, що були діти голодні... Пізніше стали підростати. Стали ще більше ненавидіти владу. Бо ми були не гірші тих других, і ми були діти тих людей, які може жили спокійно, чесно й ніколи нікому ніякого зла не зробили, а нас називали то білогвардійці, то петлюрівці, що я не знав, що воно таке тоді. Але вже і то було. Було двоє кімнат Навішали тих портретів Сталіна, Леніна і всіх на світі.... Діти, то хлопці особливо були, то вони брали оці slingshots і вибивали їм очі всім...»⁸.

До речі – портрети вождів – наочний приклад реалізації підсвідомого ставлення дітей до них. Спротив учнів шкіл та їх вчителів був очевидним. На Полтавщині шкільні стіннівки майоріли текстами про «дітей розорених господарств та дітей батьків, що виїхали»⁹. Отже, на шкільному рівні спротив системі відчувався в усьому: від облаштування класів до змісту викладених матеріалів. Зрозуміло, що представниками тоталітарного режиму така ситуація мулила очі і вони відчували, що при найменшій нагоді неочевидний протест може бути зреалізований через потужний виступ. Тоді ідея «нової людини» зазнала б краху. Отже, найближчим завданням для комуністичного режиму виступала повна нівеляція класичних навчальних цінностей, заміна підготовлених вчителів на швидконавчених комуністів та викорінення зі

⁶ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 22. Спр. 1077. Арк. 221.

⁷ ДАЗО. Ф. Р-3682. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 30.

⁸ Свідчення Івана Касьяненка (Джон Кесслепп) (SW61), 1924 р.н. с. Ковалівка Васильківський район Київська область. *Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III. Washington : United States Government Print office, 1990. 1734 p. С. 1170.*

⁹ ДАПО. Ф. Р 363. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 61.

свідомості учнів ціннісного ставлення до навчання, культури, літератури.

Зокрема, полтавський чиновник Орлов, який представляв Опішнянський район обурювався, що педагогами працюють люди, позбавлені виборчих прав (за соціальним критерієм). Він брутально називав вчителів «всякі поміщики, попи і дребедень». Особливо обурювало Орлова те, що у класах висіли портрети Леніна і Шевченка. Портрет Шевченка був обквітчаний, а портрет Леніна – брудний та заплучений. Місцеву вчительку очевидно вже довели до відчаю і вона в емоціях висловилася: «... мені так уже надоїло говорити про цього Леніна». Діти в Опішнянській школі розповіли партійцю Орлову про Шевченка навіть більше, ніж він сам про нього знав. Це стало підставою для запаморочливого висновку чиновника «СВУ проникає на село»¹⁰.

Опішнянський чиновник Орлов прийшов до типового для себе висновку, що діти занедбані і відстають у навчанні. Хоча, з позиції елементарного мислення, це було просто неможливо: дітей навчали люди, які отримали освіту, а не вихованці пропагандистських вчительських комуністичних курсів, які за три тижні прочитали брошуру по засадам ленінсько-сталінського виховання. Діти навчалися класичній літературі і навіть такий елемент як портрет – демонструє ставлення до Шевченка (ну і до Леніна також)¹¹.

Для совєцької влади потрібні були «нові люди», які виховувалися б не на творах Шевченка та Святому Письмі, а на методичках та промовах Сталіна (освіта якого також вельми сумнівна), діти, які здатні були зрадити батьків та рідних заради примарних ідей комунізму. Очевидиця подій Голодомору Ольга Йосипенко розкрила в інтерв'ю Дж. Мейсу, що активісти ходили по хатах і перевіряли, чи є удома ікони, якщо знаходили – то карали їх власників; а «В школах казали: «Чи ви молитесь вдома?» Ну, ніхто не казав, що ми молимося. А ми молилися»¹². В Україні більшість дітей стали жертвами комуністичної політики. Їх батьків розкуркулювали, заарештовували, вони ставали сиротами або безпритульними, відчували психологічний пресинг, отримавши клеймо «син/донька ворога народу». Тому, латентний спротив дітей, чиє життя було зруйновано режимом є цілком обумовленим.

¹⁰ ДАПО. Ф. Р 363 а. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 44.

¹¹ ДАПО. Ф. Р 363 а. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 45.

¹² Свідчення Ольги Йосипенко (SW 72), 1918 р.н. с. Гапонівка Сенчанський (тепер Лохвицький) район Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 782 с. С. 100–113.

Проте, саме ця невідкритість, обурювала та дратувала комуністичних чиновників. Офіційно, з'ясувати, хто був ініціатором тієї чи іншої акції часто було складно і навіть неможливо. Йому, під покарання потрапляли всі, хто був хоч якимось чином дотичним до прояву опору. І це підтверджували й очевидці подій: «... Хоч він був малолітній [хлопець на ім'я Ілько, ініціатор акції із псування портретів вождів, про що ми зазначали вище], але в такій владі і з малолітніми. Ну, то розказувати про життя в Радянському Союзі, особливо про тих людей, які ніколи не погоджувалися з такою владою і розуміли, що воно є...»¹³.

Педагоги також далеко не всі погоджувалися із комуністичними нововведеннями. Окремі вчителі співпрацювали із владою, але були й інші настрої. За лаштунками офіційних педагогічних зборів освітян постійно оговорювалися деформації запропонованої комуністами моделі навчання та виховання у душі конструювання «нової людини».

Форми опору мали й відкритий характер. Деякі з підлітків відважувалися звертатися з листами особисто до Сталіна, наївно припускаючи, що він допоможе голодуючим людям. Наприклад, сирота із Кам'янського району написав вождю, що сам він вірить у соціалізм і навіть припускав, що після написання цього звернення його запишуть до контрреволюціонерів, але запевняв, що вже не було сил мовчати про те, що у колгоспах немає хліба, діти не відвідують школу й змушені жебракувати, шукаючи хліба в інших селах¹⁴.

Листи такого роду звичайно, що осідали у діловодстві ДПУ, а доля їх авторів часто завершувалася арештами та буцегарнею. Проте, частина підлітків наївно вірила, що Сталін або всеукраїнський староста Г. Петровський не знали, що насправді відбувалося в Україні.

Підлітки, із властивою цьому віку енергійністю, намагалися протидіяти режиму, як це робили їх батьки. Згадуваний нами очевидець подій Іван Касьяненко висловив власне міркування з цього приводу: «... мій покійний дядько, брат тата мого, казав: «Знаєш що, Іване? Ти в цій владі не доживеш до 17 років своїм ротом. Бо я знаю, що ти їх ненавидиш, так як і я, але я хоч мовчу, а ти не мовчиш»¹⁵. Та й виховання

¹³ Свідчення Івана Касьяненка (Джон Кесслер) (SW61), 1924 р. н. с. Ковалівка Васильківський район Київська область. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 782 с. С. 5–10. С. 10.

¹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5254. Арк. 45.

¹⁵ Свідчення Івана Касьяненка (Джон Кесслер) (SW61), 1924 р.н. с. Ковалівка Васильківський район Київська область. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т.

в умовах дотримання традицій, прагнення до волі й самоповаги формувало світогляд української молоді. Свідок Голодомору 1932–1933 р. Олена Лисківська висловила в інтерв'ю Дж. Мейсу власні міркування: «Можливо, воно було, може, підсвідоме, але то було притаманне й вроджене. Це як тільки почалися Визвольні змагання [1917 р. – авт.], то мій батько й два брати приймали участь у Визвольних змаганнях... я не пригадую, щоб були відкриті розмови. Я знала про все, але я не знаю як. Бо, очевидно, часом, розмови провадилися вночі, тоді, коли діти спали, але підсвідомо ви ті розмови чули, і вони всякали в вашу свідомість»¹⁶.

Діти, спостерігаючи поневіряння батьків та агресію комуністичних активістів, не ніяковіли, а висловлювали власну позицію або приєднувалися до виступів старших. У січні 1932 р., коли Дніпропетровщиною ширилися антирадянські настрої, учень другої групи, син удови біднячки-колгоспниці артілі «Червоний жовтень» Терпініївського району, під час уроків у школі вигукнув: «Я завтра до школи не піду, тому що прийдуть останній хліб забирати, але я їх вб'ю, все одно хліб не дам. Чому вони в нас його беруть та за кордон вивозять, а ми з голоду гине-мо?»¹⁷. У Бабанському районі Вінницької області 17 травня 1932 р. відбулася волинка, у якій взяли участь у тому числі учні ФЗУ. Про це писала газета «Правда». Страйк підтримали учні Бержичівської школи ФЗУ, відмовившись виходити на роботу. ФЗУ не отримувала фінансування¹⁸, що мало наслідком голодування учнів та їх поневіряння із-за неможливості придбати їжу, одяг та взуття.

Повідомлялося, що зав. школою Коминський постійно погрожував учням: «Я тобі у зуби дам, аж щелепи вилетять»; вчитель Рожков на погану поведінку учнів відповідав: «Я тебе до ГПУ передам» ... Отже, обговоривши власні бідування у кулуарах школи, учні 13 травня не вийшли на роботу і випустили стінгазету, де по центру майорів складений ними вірш:

*В магазин я хліб везу
Пусть попухне ФЗУ*

Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 782 с. С. 5–10. С. 10.

¹⁶ Свідчення Олени Лисківської (ЛН35), 1922 р.н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 846 с. С. 628–640. С. 629.*

¹⁷ *Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: збірник документів / Автор вступної статті та упорядник Наталя Радомирівна Романець. Київ : Б.в., 2020. 638 с. С. 124–125.*

¹⁸ ДАВіО. Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 48.

ФЗУ простой народ

Ест науку с рук сойдет

Через пару дней опять

Он приходит интрегувать (так в тексте)

*Хлопцы, вы еще жевете?*¹⁹

Как вы с голоду не вмрете?

Для сталінського авторитарного режиму приманною виявилася цинічна практика використання дітей для участі у численних мітингах та пропагандистських акціях. Приводів було безліч: від втягнення до демонстрацій з нагоди новостворених «ідейних» свят до шиківання молоді в акціях проти релігійних подій. Й частина неповнолітніх, вихованих швидше вулицею, аніж комуністичними закладами освіти, дійсно приєднувалася цих вакханалій й знищувала морально-ціннісні засади українського суспільства, а влада потурала цим безчинствам. Зокрема, обурення Казенної громади у присілку Любара (Бердичівська округа) викликав прецедент, коли діти з місцевого дитячого будинку нагадали на вітвар церкви, а комуністична влада проігнорувала інцидент²⁰.

Суперечливість українського повсякдення у роки Голодомору-геноциду полягала у тому, що діти, виховані на селі, в умовах поваги до батьків, відкритої а можливо й латентної релігійності (адже, в Україні традиція охрещувати дитину зберігалася до розпаду СРСР, й цей обряд потайки здійснювали навіть у сім'ях партійців), цінування землі як основного скарбу тощо, часто приєднувалися до батьків під час їх виступів проти комуністичної колективізації, надмірних хлібозаготівель та радянського терору. Частина педагогів також не протидіяла участі дітей в антирадянських акціях, а, навпаки, намагалася під час уроків розповісти про українську історію або хоча б підтримати голодуючих учнів, розділивши з ними власну пайку або вдавшись до хитрощів, як, наприклад, вчинив вчитель із Мелітопольщини О. Воблий. Були й прецеденти, коли діти ставали невольними жертвами під час селянських виступів: коли міліція чи загони ДПУ відкривали вогонь проти селян, діти, що перебували поруч із матерями ставали жертвами їх агресії й терору²¹.

За влучним зауваженням дослідниці Н. Романець, тодішні селянські виступи поєднували різні форми опору і їм складно дати визначення. Це були демонстрації, які переростали у погроми, селянські збори

¹⁹ ДАВіО. Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 50.

²⁰ Тилішак В. 1930. У.С.Р.П. Повстання: науково-популярні нариси / Видання друге, виправлене і доповнене. Київ : Смолоскип, 2017. 214 с. С. 154.

²¹ Тилішак В. 1930. У.С.Р.П. Повстання: науково-популярні нариси / Видання друге, виправлене і доповнене. Київ : Смолоскип, 2017. 214 с. С. 156.

з вимогами ліквідації колгоспів, що супроводжувалися нападами на сільради й розбір усуспільненого майна тощо²². Соціальний, гендерний та віковий склад протестувальників був строкатим. Проте, у більшості виступів діти участі не брали. Як правило, вони залишалися вдома й могли бути лише свідками розмов учасників демонстрацій. Зазвичай, у активних виступах (збройних повстаннях, волинках, італійках тощо) брали участь дорослі селяни. Під час великих селянських повстань, наприклад у Павлограді, до виступу залучалися чоловіки, а діти, жінки та старі люди залишалися у селах²³. Це був прояв своєрідного інстинкту захисту: вберегти найдорожче – дитину та батьків – від можливої агресії. Один з очевидців подій – отець Федір Коваленко, який дав інтерв'ю Дж. Мейсу²⁴ зауважував: «...мої родичі наказували, щоб їх [активістів, міліцію, комуністів] остерігатися, не зачипати і обминати, тому що то «нечиста сила»... В їхніх руках була влада і за ними влада стояла, їх влада боронила». Саме такого роду настанови батьків викликали у дітей зворотні почуття: це не був страх перед владою, це було обурення, небажання коритися та терпіти. Отець Федір Коваленко зазначив: «З самого дитинства... я бачив ту несправедливість, бачив те все, і коли трапилася нагода, щоб можна було вискочити з того пекла, то, звичайно, що я не лишився там, я поїхав на Захід»²⁵. На характер, психологію дітей можна вплинути, змоделювати бажану лінію поведінки, налаштувати на необхідні установки. Комуністичні функціонери на місцях у більшості випадків не надто заглиблювалися у тонкощі дитячої психології, традиційно вживаючи вже перевірену лінію поведінки: залякування, голод, тримання у страху.

Тим не менш, українські діти, в окупованих комуністами селах, були нащадками своїх батьків не лише у генетичному, а й в ментальному сенсі. Очевидці подій, які тоді були дітьми, стверджували, що у них

²² Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ : Б.в., 2009. 64 с. С. 31.

²³ Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ : Б.в., 2009. 64 с. С. 41.

²⁴ Свідчення отця Федора Коваленка (ЛН63), 1925 р.н., с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III*. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 822 с. С. 138–145. С. 143.

²⁵ Свідчення отця Федора Коваленка (ЛН63), 1925 р.н., с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III*. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 822 с. С. 138–145. С. 143.

кров застигала у жилах від прагнення помститися за владну сваволю. Й форми помсти були різними: від прихованого спротиву до вчинення активних дій. Наприкінці березня 1932 р. підлітки с. Маньківка та Помойники Тальнівського району Вінницької області приєдналися до жіночої волинки та прийшли на станцію Поташ Бобринського експлуатаційного району, де почали розбирати вагони із макухою, які призначалися для цукрового заводу. Спроби місцевого міліціонера завадити повстанцям, звелися нанівець²⁶. У Крижопільському районі на Поділлі на початку квітня 1932 р. понад 80 жінок та підлітків розібрали 40 пудів висадок буряка²⁷.

З осені 1932 р. з посиленням голоду й у пік Голодомору у наступні 7 місяців, участь дітей у активних формах спротиву майже не фіксувалася внаслідок їх фізичного виснаження й психофізичних змін, які відбуваються внаслідок тривалого голодування.

Українське суспільство після Голодомору трансформувало свою ідентичність, деформувало моральні та духовні орієнтири, втратило характерні ментальні риси такі як етика ввічливості, чуйності. У постголодоморному українському суспільстві домінували страх, байдужість, підозріле ставлення до оточення. Українці, що пережили Голодомор на генетичному рівні передавали нащадкам меседж, що залишатися українцем в умовах комуністичної тоталітарної держави, зберігати власну мову, традиції, споконвічні моральні норми при тій владі, що організувала Голодомор, означало постійно створювати небезпеку для себе й своїх дітей, жити під загрозою арешту, тортур чи очікування голодної смерті. Тому, часто наступні покоління добровільно зрікалися власної ідентичності, відмовляючись від рідної мови, змінюючи прізвища на російський взірець, забуваючи власну культурну та духовну спадщину й негласно підтримуючи псевдо ідеї про братні народи та спільну історію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, діти України в напередодні та у роки Голодомору 1932–1933 р. не залишалися індифе-

²⁶ *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.* Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. 704 с. С. 261–263.

²⁷ *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.* Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. 704 с. С. 274–277.

рентними. Дитинство не було однорідним. Нащадки комуністичного активу, піонери та колишні безпритульні, що виховувалися у комуністичних закладах освіти, пройшовши вишкіл «нової людини» досить часто демонстрували власну лояльність до влади й спотворюючи дійсність, оспівували сталінський терор. Більшість дітей України були із селянських родин. Вони, як могли висловлювали протести ганебним акціям розкуркулення, примусової колективізації, русифікації, що здійснювала комуністична влада. За традицією, що склалася в українському суспільстві, батьки намагалися захистити та забезпечити дітей й прагнули мінімізувати їх участь в антикомуністичних виступах. Проте діти, усвідомлюючи причини поневіряння батьків, все одно приєднувалися та висловлювали власний протест. Форми спротиву були різні: від пасивних, що проявлялося у понівеченні портретів вождів, відмові брати участь в комуністичних мітингах та зібраннях або вступати до лав піонерів, таємному відвідуванні церкви, до активних: написання листів комуністичним очіль-

никам (навіть усвідомлюючи, що критика влади може завершитися арештом), створення стіннівок із віршами критичного на адресу комуністів змісту, приєднання до жіночих волинок. Зауважимо, що чітко розмежувати форми спротиву є достатньо проблематичним, оскільки у збуреному суспільстві звичайне зібрання могло перерости у збройне повстання. Проте обурення політикою комуністів було неспростовним фактом.

3 осені 1932 р. участь дітей та підлітків в антиурядових протестах фіксувалася все менше. Це пояснюється посиленням Голодомору й діти, як найуразливіша категорія населення, відчували муки голодної смерті одними з перших. Голодомор 1932–1933 рр. понівечив психіку українських, зруйнував їх національну ідентичність, обумовив індоктринацію українського майбутнього на кілька поколінь. Вивчення та аналіз проявів міжпоколінних наслідків Голодомору-геноциду для українського суспільства є актуальним напрямом дослідження голодоморознавчих студій.

References:

Holovko O. Doshkil'ni zaklady u systemi sotsial'noho vykhovannya v USRR (1919–1933). *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu*. Seriya: filosofiya, kul'turolohiya, sotsiolohiya. 2012. Vyp. 4. S. 30–38.

Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv / Oblasna redkolehiya naukovodokumental'noyi seriyi knyh «Reabilitovani istoriyeyu» (holova I. S. Hamrets'kyy, zastupnyky holovy V. P. Latsyba, S. S. Neshyk ta in. / Avtory-uporyadnyky: R. YU. Podkur, V. YU. Vasyl'yev, P. M. Kravchenko, V. P. Latsyba, I. P. Mel'nychuk, V. I. Petrenko. Vinnytsya : DP «DKF», 2007. 704 s.

Holodomor-genotsyd 1932–1933 rr. u Dnipropetrovs'koyi oblasti: masshtaby, naslidky: zbirnyk dokumentiv / Avtor vstupnoyi statti ta uporyadnyk Natalya Radomyriva Romanets'. Kyiv : B.v., 2020. 638 s.

Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. F. P 136. Op. 3. Spr. 20.

Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti. F. R-3682. Op. 1. Spr. 5.

Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti. F. R 363. Op. 1. Spr. 310.

Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. F. R-408. Op. 22. Spr. 1077.

Ivanenko V., Romanets' N. Opir selyan nasylnyts'koy kolektyvizatsiyi ta Holodomoru. Dnipropetrovshchyna. Kyiv : B.v., 2009. 64 s.

Svidchennya Ivana Kas'yanenka (Dzhon Kessler) (SW61), 1924 r. N. S. Kovalivka Vasyl'kivs'kyy rayon Kyivs'ka oblast'. *Investigation of the Ukrainain famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III. Washington : United States Government Print office, 1990. 1734 p.*

Svidchennya Oleny Lyskivs'koyi (LH35), 1922 r.n., m. Kyiv. *Velykyy holod v Ukrayini 1932–1933 rokiv:* u IV t. T. III. Svidchennya ochevydtsiv dlya Komisiyi Konhresu SSHA / Vykonavchyy dyrektor Komisiyi Dzheyms Meys. Kyiv : Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. 846 s. S. 628–640.

Svidchennya Ol'hy Yosypenko (SW 72), 1918 r.n. c. Haponivka Senchans'kyy (teper Lokhvyts'kyy) rayon Poltavs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukrayini 1932–1933 rokiv:* u IV t. T. III. Svidchennya ochevydtsiv dlya Komisiyi Konhresu SSHA / Vykonavchyy dyrektor Komisiyi Dzheyms Meys. Kyiv : Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. 782 s. S. 100–113.

Svidchennya ottsya Fedora Kovalenka (LH63), 1925 r.n., s. Lyuten'ka Hadyats'koho rayonu Poltavs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukrayini 1932–1933 rokiv:* u IV t. T. III. Svidchennya ochevydtsiv dlya Komisiyi Konhresu SSHA / Vykonavchyy dyrektor Komisiyi Dzheyms Meys. Kyiv : Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. 822 s. S. 138–145.

Tylischchak V. 1930. U.S.R.R. Povstannya: naukovo-populyarni narysy / Vydannya druhe, vypravlene i dopovnene. Kyiv : Smoloskyp, 2017. 214 s.

Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' ta ukrajiniky. F. 1. Op. 20. Spr. 5254.